

Чукут Світлана Анатоліївна,
кандидат філософських наук,
докторант УАДУ

Ритуал, його місце та значення в системі управління спадкоємністю в духовній культурі

*Ритуал має три основи: небо і земля - основи існування,
предки - основа роду, наставник-правитель - основа порядку*
Сюнь Цзи

Цікавим, як на мій погляд, буде пригадати історію виникнення такої форми формальної спадкоємності, якою виступає ритуал. Вперше теоретичні основи ритуалу були закладені в соціально-етичній концепції Конфуція і більш ретельно розроблені його послідовниками, зокрема Сюнь Цзи. Лі (букв. - церемоніал, ритуал) - поняття конфуціанської етики, яке об'єднує широке коло правил, що мають за мету регулювання відносин між правителями і підданими, між усіма суспільними групами (роди, сім'ї, клани), а також і в середині їх, окрім цього і відношення між окремими людьми.[1] Сутність лі досить глибоко розкрита Сюнь Цзи, котрий традиційно вважається конфуціанцем, хоча багато його ідей розходяться з цим напрямом. На запитання: Як з'явився ритуал? Сюнь Цзи відповідає: Людина від народження має бажання; якщо вони не задовольняються виникає прагнення задовольнити їх. Коли в цьому прагненні людина не знає міри, неодмінно з'являється суперництво. Виникнення суперництва призводить до заворушень, а вони, в свою чергу, породжують мізерність. Вани-предки мали відразу до заворушень, тому вони створили норми ритуалу і обов'язку, щоб у відповідності до них розшарувати людей, задовольняти їх бажання та прагнення.

Досягти того, щоб бажання не перевищували можливості речей для їх задоволення, щоб речей завжди було вдосталь для задоволення бажань, щоб бажання та речі відповідали одне одному і взаємно зростали, - така причина виникнення ритуалу. Дотримання ритуалу повинно полягати в шанобливому ставленні до життя і смерті. Народження є початком людини, смерть - її кінцем. Якщо від початку до кінця людина зуміла зберегти добродієність, вона повністю здійснила свій людський обов'язок. Тому, на думку китайського мислителя, досконала людина з пошаною ставиться до початку життя і поважно до його кінця. Від народження до смерті залишатися самототожною - такою повинна бути мета досконалої людини, таким є прояв ритуалу й почуття обов'язку. Коли люди дотримуються ритуалу, в країні панує порядок, коли не дотримуються - настає безладдя. Таким чином, ритуал - за Сюнь Цзи - виступає найвищою мірою поведінки людей.

В наш час, проблемою ритуалу, особливо його зв'язком з релігією, як це не здається дивним на перший погляд, активно займаються психоаналітики. Зокрема, як зазначає Е.Фром, психоаналітики, котрі займалися релігійними ритуалами, були вражені подібністю особистих нав'язливих ритуалів, котрі спостерігали у своїх пацієнтів, з

соціально детермінованими церемоніями, які спостерігаються в релігії.[2, 213] Проте, вони не помічали, що ритуали не обов'язково носять ірраціональний характер, як це має місце в невроті нав'язливих станів; вони не розрізняли ірраціональні ритуали, основані на подавленні (пригніченні) ірраціональних імпульсів, та ритуали раціональні, які мають зовсім іншу природу.

Ритуал - це спільна дія багатьох дія, яка виражає спільні устремління (прагнення), котрі ґрунтуються на спільних цінностях. Раціональний ритуал відрізняється від ірраціонального перш за все по функції; він не відвертає пригнічені імпульси, але виражає прагнення, котрі індивід вважає цінними. Отже, у нього не має того нав'язливо-вимушеного характеру, котрим відрізняється ірраціональний ритуал; якщо останній не виконується хоча б раз, пригнічене погрожує вирватися, і тому будь-яка помилка породжує сильний неспокій. Помилки у виконанні раціонального ритуалу не мають наслідків; про невиконання можна шкодувати, але аж ніяк його не боятися. Фактично ірраціональний ритуал завжди можна розпізнати по тому ступеню страху, котрий виникає при будь-якій помилці в його виконанні.

Простими прикладами сучасних світських ритуалів є наші звички вітатися з іншими людьми, нагороджувати артистів аплодуванням, з пошаною ставитися до померлих та багато інших. Подібно тому як символічна мова снів і міфів є часткою формою вираження думок і почуттів за допомогою образів чуттєвого досвіду, ритуал є символічним вираженням думок і почуттів за допомогою дії. Внесок психоаналізу в розуміння ритуалів полягає у виявленні психологічних основ потреби в ритуальній дії; психоаналіз також розрізнув ті ритуали, котрі є нав'язливими та ірраціональними, і ті, котрі виражають нашу спільну прихильність ідеалам.

Лідери в авторитарних політичних системах добре розуміють потребу в спільних ритуалах і пропонують нові форми політично офарбованих церемоній, котрі задовольняють цю потребу і прив'язують середніх громадян до нової політичної віри. В сучасних демократичних культурах ритуалів не багато. Тому не дивно, що потреба в ритуальній практиці приймає найрізноманітні форми. Цю потребу в спільній дії виражають витончені ритуали в ложах, ритуали, пов'язані з патріотичним шанування (повагою) держави, ритуали ввічливої поведінки та багато інших; проте часто це лише є ознакою знецінення мети служіння та розрив з ідеалами, офіційно визнаними релігією та етикою. Привабливість братських організацій, як і занурення доречною поведінкою, що описується в книжках по етикету, переконливо доводить, наскільки велика потреба сучасної людини в нових ритуалах; це доводить і пустоту тих ритуалів, котрі вона сьогодні продовжує виконувати.

Потреба в ритуалі незаперечна, і вона зовсім недооцінюється. Все виглядає так, ніби перед людьми є альтернатива: чи ми станемо релігійними людьми, будемо здійснювати бездумні ритуали, чи будемо жити, взагалі не задовольняючи цієї потреби.

Якщо б винахід ритуалів було простою справою, ми б створили нові гуманістичні ритуали. Такі спроби вже робилися тими, хто проголошував релігії Розуму в ХУІІІ ст., квакерами з їх раціональними і гуманістичними ритуалами, це намагалися зробити і маленькі гуманістичні спільноти. Але ритуали не виробляються подібно промисловим товарам. Вони залежать від існування дійсно спільних цінностей, і лише тією мірою, якою такі цінності виникають і стають частиною людської реальності, ми можемо очікувати появи значимих раціональних ритуалів.

В традиційних світах ритуал може бути єдиним засобом упередженого проведення контролюємих змін, котрі впливають на соціальний порядок. Щоб існувати, ритуали повинні здійснюватися на практиці. Ритуал, котрий не виконується, відмирає. В своїй основі ритуали, визначені культурними порядками, надають форму тим самим порядкам, котрі їх породжують. В умовах металогіки трансформації можна, на думку дослідника, висунути сім передумов, котрі можуть інформувати нас про те, як діють окремі з цих ритуалів.[3, 106]

По-перше, ритуал трансформації є наперед визначеним і слугує певній меті. Це організується у відповідності з покладеним в основу відношенням засобів до цілей. Ритуал є теологічним. По-друге, в середині самого себе ритуал трансформації виробляє зміни з особливими наслідками. По-третє, такий вид ритуалу попередній: він з початку розглядає гіпотетичну умову, а потім вже забезпечує процедури, котрі реалізують акт культурного уявлення. Цей вид ритуалу як такий має прогнозуєчі можливості: він вміщує в собі конкретні перспективи. Отже, в-четвертих, ритуал трансформації обумовив контроль над процесами причинного зв'язку. По-п'яте, ритуал трансформації регулює самого себе (до певного ступеню): ритуал контролює свій власний розвиток по мірі того, як він відбувається. Це підказує учасникам, наприклад, чи варто повторити певні процедури, чи слід призупинити конкретні дії і покласти початок інших. По-шосте, ритуал такого роду увібрав в себе внутрішні суперечні чи взаємовиключні умови буття, з котрих в ході своєї дії ритуал повинен знайти вихід.

Ритуал можна тлумачити як множинність місцевих, системних організаційних кроків, котрі за допомогою приведення в дію його причинних взаємозв'язків викликають контролюємі трансформації, які впливають на світ, розташований поза ритуалом [4, 109]. Ритуали трансформації з їх внутрішньою логікою змін слід радикально відрізнити від інших "загальнодоступних подій", внутрішня логіка яких ближча до видовищ. Видовища розташовані подібно відображенням в дзеркалі, щоб відобразити особливо спокійне бачення громадського порядку. Видовища символізують поворот до сучасного соціального порядку - підйом держави, її бюрократичної інфраструктури та повернення до тоталітаризму.

В сучасній бюрократичній державі видовища (святкування, урочиста подія тощо) є пануючою формою випадку, котрий публічно демонструє обриси державності,

національного статусу та громадянського колективізму. Проте, дзеркала, виставлені видовищами для глядачів, мають вибірковий характер і з обережністю вкраплені в їх хитромудрі сплетіння. Роблячи видовище з ритуалу, ми знищуємо його.

Фуко при розгляді: політики, звертає особливу увагу на її сутність як кристалізацію діяльності, змодельованої культурою, котра являє собою власний кодекс поведінки людей.[5] Публічна арена інформаційних суспільств не конфліктує з ареною традиційних партій в справі зближення сфери влади і громадянського суспільства. Цілий набір ритуалів створює магічне коло, яка охоплює тих, хто править, роблячи їх недоступними саме в той час, коли засоби масової інформації дозволяють нам ловити їх образи з легкістю.

Ритуал невіддільний від глобальної концепції представництва. Це така концепція, яка закріплює легітимність на території: для цього створюється і послідовно підтримується легітимність через реактивацію ритуалів, котрі привабливі для нації та її пам'яті і котрі возвеличують систему спільних патріотичних цінностей за посередництвом прапора, нагород та послань на націю в запальних речах [4, 35], ось чому зовсім не дивно, що ті, хто править, зайняті подібною практикою, використання якої може здатися сторонньому спостерігачеві підозрілою. Ці ритуали дають матеріал для подвійної політичної операції: по-перше, вираження тісної згуртованості серед тих, ким управляють і хто висловлює (виражає) свою причетність до спільних цінностей, символам і загальної (спільної) історії; по-друге, нове підтвердження колективного схвалення встановленої влади і тих, хто її персоніфікує. У найрізноманітніших суспільствах важливі ритуали, супроводжуючі сходження на трон суверена, приймають також форму тура нового монарха по території; при цьому кожна зупинка стає приводом для церемоніалу та зміцнення зв'язку між тими, хто править та тими, ким керують. Як показав Гіртц церемоніальні форми, за допомогою яких монархи оволодівали своїми королівствами, значно варіюються.[6]

Інші значні ритуали формують суттєву частину політичного життя. До них відносяться політичні мітинги та вуличні демонстрації. Ці обряди підкреслюють обставини, в котрих політичне життя приймає більш хвилюючий зворот. Вуличні демонстрації надають можливість проявити дуже специфічні форми символізму; якщо згадані вище ритуали стосувалися консенсуальних загальноприйнятих цінностей, вуличні демонстрації - це символи антагонізму. Коли люди з їх гаслами та прапорами виходять на вулицю, де вони галасують і поносять кого-небудь, то в таких випадках завжди присутне підспудне насилля; це демонстрація сили, організована у відповідності з встановленим сценарієм: імпровізація дозволяється лише в межах протоколу дій, котрі не повинні відхилитися від колективно визнаних норм.

Подібне спостереження можна зробити по відношенню іншого ритуалу конфронтації - політичного мітингу. У політичних мітингах і демонстраціях є спільне з

консенсуальними ритуалами - вони потребують фізичної присутності прихильників. По аналогії ці мітинги проводяться з релігійним розмахом та церемоніями, коли всі посилаються на високе (нація, народ, робітничий клас), те, що згадується в промовах керівників, чи за посередництвом дії символів, які використовуються в цих випадках. Слід також відзначити суто релігійних розмах взаємовідносин, котрі встановлюються між керівниками та прихильниками. В даному випадку ми дійсно маємо справу з обрядами в повному розумінні цього слова. З одного боку, ми бачимо поділення та повторення, а з іншого - ми бачимо драматизацію: все вносить свій внесок у створення “думаючої пастки”. Отже, ми знаходимо в дії чотири складових частини - святість, територія, першість символів та колективні цінності.

В наш час політична вистава невідокремлена від використання засобів масової інформації. Саме головним чином за посередництвом телебачення люди приймають участь в творенні історії. Виборчі кампанії, справи і жести тих, хто править і керує, і великі політичні події набувають свою масштабність, коли вони передаються на наші телекрани. Виробництво образів для широкого загалу створює нову форму театру. Виборча кампанія справляє вплив лише в тому випадку, коли її головний актор впевнений, що “гарно пройде” на телебаченні. Тепер є фактом, що політичне життя змушене пристосовуватися до правил гри засобів масової інформації.

Одним з найважливіших помітних наслідків інфляції засобів масової інформації полягає в тому, що всі події стають звичайними. Повторення образів, всюдисущність добре відомих облич та промов навіюють нудьгу. Можливість перестрибувати з однієї програми на іншу має тенденцію перетворити політичну сцену просто в одну із багатьох картинок незчисленних шоу, коли футбольний матч чи варьете виявляються більш привабливими, ніж політична подія. Якщо політикам хочеться, щоб їх гарно “відчули”, то вони повинні розуміти, що для цього необхідне драматичне мистецтво. Під час виборчої кампанії слід підтримувати напругу за допомогою рейтингів опитування та конфронтацій між антагоністами, і все це завершується увечері, коли надходять результати. Вибори все більше і більше нагадують телевізійні серії, в котрих в конфронтацію вступають не ідеї, а діючі особи.

Телебачення перетворилося у форму вираження, котре робить можливим не лише передачу подій, але і їх формування. Відвідання папи римського Іона Павла II його рідної країни у 1979 р., після року його обрання, дає приклад комунікаційного досвіду. Візит папи наніс дуже серйозний удар по режиму. Ритуал потряс самі основи легітимності останнього - жодна промова, якою б вона не була критичною, ніколи не змогла зробити цього. Ритуал виразив образ, яким може бути інший тип політичної спільноти (в даному випадку - єднання папи та віруючих) і запропонував іншу можливу легітимність. Іншими словами, ритуал дав основу для альтернативи. На цьому прикладі, можна оцінити надзвичайний вплив випадку, котрий об'єднує ритуал, політичний акт та інформаційну

подію. Будучи далеко не виключним, цей тип публічної демонстрації формує складову частину політичної дії. Дія та інформація зливаються в певні критичні моменти в формі, що відрізняється від виборчого бюлетеня. Завдяки діям та словам папи, його поїздка в Польщу, дала поштовх, котрий дестабілізував комуністичну владу, навіть якщо вона залишалася тим же символом і ритуалом. Тут ми маємо справу з тим, що Оже характеризував як “розширене ритуальне регулювання”.[4] Це регулювання характеризується дистанцією між передавачем та тими, хто приймає: воно спрямоване не лише на репродукцію існуючої ситуації, але також на її розвиток.

Як зазначають дослідники, політика керується правилами комунікаційної гри.[7] Якщо порівняти силу телевізійного екрану та засобів інформації з міцно вкоріненими ритуалами успадкованої політичної сцени, можна помітити те, що перша надає перевагу новизні (новому): щоб бути присутньою на сцені без реального послання, матеріал послання належить постійно оновлювати. З іншого боку, політичний ритуал завжди вводить в гру традиції, і він приймає свій повний розмах шляхом прямого та прихованого посилення на цю традицію.

Ще одна характерна різниця полягає в тому, що сучасні комунікації мають тенденції робити сильний акцент на індивідуальність. Глядачі у телеекранів очікують побачити обличчя, вони звертають увагу на голос і тональність: гарний лідер - це персонаж, котрому вдалося створити таку “різницю” за допомогою маркетинга та аудіовізуальних експертів. Проте при ритуалах офіційні особи будуть прагнути не випиратися для того, щоб дозволити свідчити символам, чи обрамляти свої дії системами цінностей, котрі виходять за межі їх особистостей і протягуються до більш всеохоплюючої колективної історії. Тут домінуючою рисою є система цінностей та символів, оновлених та підтриманих ритуалом. Одним з останніх помітних аспектів сучасної політичної комунікації є її детериторізований характер. Лідер здатний негайно передати послання своїм голосом всій планеті: тепер нема необхідності рухати натовпи. Віднині кожен відчуває належність до політики, сидячи в кріслі. Тут знову знаходить свій прояв контраст з ритуальною практикою, котра являє собою сценічні підмости аспекту території.

Всі ці спостереження висвітлюють своєрідний прогалину між сучасною політичною комунікацією та різноманітними аспектами ритуалів, котрі до цього переважали в традиційних суспільствах: святість, традиція, відносна невідомість індивідуумів, котрі існують головним чином для того, щоб виражати колективні цінності, акцент на територію. Можна також зазначити, що нові форми політичної комунікації механічно не замінюють структуру, котра зберегла в недоторканності свою життєвість: урочисті введення на посаду та різноманітні святкування не зникли, а демонстрації та мітинги все ще займають значне місце в суспільному житті.

Таким чином, з метою вироблення певної системи гуманістичних ритуалів в житті українського народу, слід ретельно вивчити та проаналізувати систему тих цінностей, які є спільними для багатьох наших сучасників. На мою думку, таким консолідуючим началом може бути ідея національної приналежності, ідея культу Особистості, вільної творчості, ідея прояву та самоствердження себе як громадянина української держави. В нашій країні ж, як і в інших країнах світу, вже є чинними певні ритуали як-то вставання, коли звучить гімн держави тощо. Проте, на мою думку, це є недостатнім для зміцнення як загально-державних, так і національно-культурних засад розвитку нашого українського суспільства. Можна було б, наприклад, спробувати ввести такі ритуали, які існували та гарно діяли ще в радянські часи. Зокрема, як-то введення усталеної форми святкування певних національних свят - таких як День матері, День незалежності, Різдво тощо. Слід також детально розробити систему дитячого виховання, як в дошкільних, так і в шкільних закладах, у напрямку формування у дітей та підлітків усвідомлення їх національної та державної приналежності, патріотичних почуттів за допомогою певних засобів, за приклад чи навіть за основу можна взяти систему виховання скаутів, яка вже має достатній ступінь розробки та запровадження в нашій країні, хоча це відбувається переважно не на державному рівні. Окрім цього, слід приділити увагу загально державному вихованню правилам етикету.

Слід усвідомити, що потребу людини в спільній дії, можна і потрібно забезпечувати свідомо з боку державного управління, з метою формування самосвідомості громадян України, відчуття поваги та гордості за рідну країну. Якщо ж це питання, тобто задоволення потреби людини в спільних діях - ритуалах, віддати, як це переважно робиться і робилося раніше в нашій країні на поталу випадку і стихійності, то не слід дивуватися посиленню таких негативних факторів нашого життя, як-то злочинні молодіжні угруповання, бездумні фанат-клуби, екстремістські релігійні організації тощо.

Література:

1. Читанка з історії філософії: В 6-ти т. - Кн.1: Філософія Стародавнього світу. - К., 1993.
2. Фромм Э. Психоанализ - угроза для религии? // Сумерки богов. Перевод. - М.: Политиздат, 1989. - С. 143-221.
3. Хандельман Дон. Ритуалы/зрелища // Международный журнал социальных наук. - февраль 1998. - №20.- Антропология - проблемы и перспективы. 1. Переступая привычные грани. - С. 105-120. - ЮНЕСКО. Институт всеобщей истории РАН, 1998 г. Перевод на рус.язык.
4. Абеле Марк. Политическая антропология: новые задачи, новые цели. // Международный журнал социальных наук. -февраль 1998. - Антропология - проблемы и перспективы. 1. Преступая привычные границы. - ЮНЕСКО. Институт всеобщей истории РАН. - С. 29-44.
5. Foucault M. La volonte de savoir. P.: Gallimard, 1976. - P. 316
6. Geerts C. Local Knowledge. Further Essays in Interpretive Anthropology. N.Y.: Basic Books, 1983.
7. Auge M. Pour une anthropologie des mondes contemporains. P.: Aubier, 1994. - P. 94.